

דיפלומטיה בעל הזיכרון

ישראל וגרמניה המערבית, 1953–1965

רוני שטאובר

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

המכון הבין לאומי
לחקר השואה

מרכז זלמן שזר
לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית מרכז זלמן שזר
פרופ' עמנואל אטקס – יו"ר, פרופ' גור אלרואי, פרופ' אלישבע באומגרטן,
פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב

מנהלת ההוצאה לאור: חיה פז כהן
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

הוצאת יד ושם
מנהלת ההוצאה לאור: עידית זקן
עורכת ראשית: ד"ר אלה פלורסהיים

עריכה לשונית: אברהם בן-אמתי

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט

אוניברסיטת תל אביב

הקרן הלאומית למדע

קרן בן שמש וקרן קימת לישראל באמצעות המכון לתולדות ההתיישבות והציונות

מסת"ב 2-380-227-965-978

מספר קטלוגי 185-1112

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
וליד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, תשפ"ג 2022

www.shazar.org.il

publications.marketing@yadvashem.org.il

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: רונית גלעד

לוחות והדפסה: אופסט נתן שלמה

ירושלים

תוכן העניינים

13 פתח דבר

15 הקדמה

חלק ראשון: העבר והשיח המדיני

25 פרק ראשון: יחסים דיפלומטיים

הסכם השילומים כמבוא ליחסים דיפלומטיים? 26; יחסים דיפלומטיים: התייחסויות ראשונות במשרד החוץ 32; דמותה של "גרמניה החדשה": חילוקי דעות במשרד החוץ 35; עמדתו של שרת בשאלת כינון יחסים דיפלומטיים 43; ריבונות גרמניה, העסקה הצ'כית והשפעתן על עמדת שרת 63

74 פרק שני: ממחוזות למחוזות

המשבר סביב שיגור המשלחת המסחרית-קונסולרית 74; שיקולים אזוריים ובין-לאומיים 77; זיכרון השואה ויחסים מדיניים: ראשיתה של המחלוקת 85; החשש מהחרפת העימות 87; הסתייגות גולדה מאיר ומדיניותו הכפולה של הקנצלר 90; מדיניות מעצמות המערב במזרח התיכון והשפעתה 94

98 פרק שלישי: בן-גוריון ומשרד החוץ: מערכה ראשונה

החשש בראשית מלחמת סיני מהקפאת הסכם השילומים 101; תגובת הגרמנים לאפשרות השהיית ההסכם 105; תגובת הגרמנים למלחמת סיני 107; השילומים כאמצעי לחץ על ישראל 114; ראשיתה של מדיניות "גרמניה אחרת" של בן-גוריון 130

פרק רביעי: מאבקם של הדיפלומטים הישראלים
133 המנכ"ל איתן בחזית המערכה 134; המשחק הכפול של מזכיר המדינה
האמריקאי 138; צמרת משרד החוץ הגרמני מתבצרת בעמדתה 147;
מזרח אירופה והמזרח התיכון 154; במבוי סתום 158; הביקורת על
שנער ושליחותם של פישר וסביר 160

פרק חמישי: בן-גוריון ומשרד החוץ: מערכה שנייה
169 ממשלת אדנאואר נוכח האירועים האנטישמיים 170; הדיפלומטים
הישראלים ומשבר צלבי הקרס 177; בן-גוריון מגבש מדיניות
אלטרנטיבית 182

חלק שני: דיפלומטיה מול "חומת השתיקה"

פרק שישי: "גרמניה אחרת"
195 יסודות ההשקפה על קיומה של "גרמניה אחרת" 195; שאלת
האשמה 205; אחריות היסטורית כבסיס לשיתוף פעולה 211;
הפולמוס הציבורי והפוליטי 215; אפילוג 233

פרק שביעי: נוכח פשעי העבר
237 הגרמנים והחוק בגרמניה המערבית נוכח פשעי העבר 238; ישראלים
וגרמנים והענשת פושעים נאצים 260; תגובת ישראל לפולמוס
ההתיישנות 269

פרק שמיני: השר לענייני מגורשים והמנכ"ל הכל-יכול
288 אוברלנדר וגודר "הזמיר" 289; יד ימינו של הקנצלר 303; גלובקה
וישראל לפני משפט אייכמן 320

פרק תשיעי: משפט אייכמן והזירה המדינית
331 ההחלטה על המשפט: היבטים לאומיים ובין-לאומיים 335; הגרמנים
חוששים מהמשפט 344; הדיפלומטיה נוכח המשפט 347; מי ידע
היכן מסתתר אייכמן? 358; "ראיונות סאסן" והמאמצים להגן על
גלובקה 373; פרשת מרטן 385; משלחות ושליחים 393; שיתוף

הפעולה המשפטית 404; מעורבותו של ראש הממשלה וגבולותיה 406;
התמיכה בישראל ויחסי האמון בין המנהיגים 416

חלק שלישי: הזיכרון בשירות המדינה

- 435 פרק עשירי: ביטחון למדינת היהודים
ראשיתם של הקשרים הביטחוניים 438; נשק מגרמניה 464; המעורבות
האמריקאית 478; שאלת התמיכה הכספית בפרויקט דימונה 496
- 500 פרק אחד-עשר: מדענים, טנקים ומשפטי הפושעים
עימות מוגבל: פרשת המדענים 501; היחסים הביטחוניים ואספקת
הנשק בעין הסערה 519; בין התיישנות על פשעי הנאצים לאמברגו על
נשק 537; סיום המשבר: לקראת כינון יחסים דיפלומטיים 557
- 562 סיכום: מחיר השילומים
- 575 ביבליוגרפיה
ארכיונים 575; מחקרים ומקורות 575
- 601 מפתח כללי

לאילנה באהבה

אני רואה בך לא רק האיש שקומם את גרמניה מחורבנה החומרי, אלא גם איש אמונה המנסה לקומם אותה מחורבנה המוסרי [...] ואני בטוח שבני עמך, אשר יתביישו בפשעי גרמניה של היטלר – יתגאו במעשי גרמניה של אדנאואר אשר תסייע במשהו לעמנו "לבנות ולנטוע" (מכתב ברכה של בן-גוריון לאדנאואר לציון יום הולדתו ה־85, ינואר 1961).

לא הייתי מתאר לעצמי שדוד בן-גוריון – אחד מראשוני תנועתנו, אדם שעשה שירות רב לעם ולמדינה – יגרור את מפא"י, ויחד עמה את המדינה, לאוריינטציה של שלום עם גרמניה עד לידידות בעוד דור הרוצחים חי (יצחק טבנקין, במועצת הקיבוץ בגבעת השלושה, יולי 1959).

פתח דבר

ספר זה בוחן את התפתחות היחסים המדיניים והביטחוניים בין ישראל לבין הרפובליקה הפדרלית המערב-גרמנית מאז אישור הסכם השילומים באביב 1953 ועד לכינון היחסים הדיפלומטיים כעבור שנים עשרה שנים, מנקודת המבט של ישראל ושל פעילות הדיפלומטים הישראלים. במוקד המחקר עומד המתח שבין עוצמת הזיכרון של השואה והביקורת הנוקבת על "חומת השתיקה" שהקימה גרמניה המערבית סביב עברה הנאצי, מכאן, ובין האינטרסים הלאומיים והאתגרים שבפניהם ניצבה ישראל בעשור הראשון לקיומה, מכאן. הספר דן בהשתקפותו של המתח הזה הן בשיח הדיפלומטי הפנים-ישראלי והן בשיח שהתנהל בין הישראלים לגרמנים. במקביל בוחן המחקר את חילוקי הדעות בצמרת המדינית הישראלית ביחס לשימוש בזיכרון השואה כאמצעי מדיני, וכן את עמדתם של הגרמנים לגבי מהות "היחסים המיוחדים" עם ישראל.

חובה נעימה לי להודות לרבים שסייעו בידי בהשלמת המחקר ובפרסומו. הספר מבוסס ברובו על מקורות ראשוניים שנאספו בארכיונים בישראל, בגרמניה, בארצות הברית ובבריטניה, ותודתי לעובדי הארכיונים שטרחו לאתר את המקורות השונים. תודה מיוחדת שלוחה לאיתמר יואלי מארכיון המדינה על העזרה הרבה שהגיש לי ובהמשך גם לתלמידיי.

בשלבי המחקר הראשונים שהיתי במרכז בילדנר ללימודים יהודיים באוניברסיטת רטגרס. שהות זו אפשרה לי לאסוף מקורות רבים בארכיונים בארצות הברית, ותודתי נתונה לפרופ' יעל זרובבל שעמדה אז בראש המרכז. גם השהות כעמית מחקר ביד ושם סייעה לי רבות, ותמיד זכיתי לחברותם ולעצתם הטובה של פרופ' דן מכמן ראש המכון הבין-לאומי לחקר השואה ושל ד"ר יעל נידם-אורביטו מנהלת המכון.

תודה מקרב לב לפרופסורים משה צימרמן ויחיעם ויץ שקראו את כתב היד כולו והערותיהם ועצותיהם תרמו תרומה חשובה לגיבושו הסופי.

שתי הוצאות ספרים מעולות חברו יחדיו לפרסומו של ספר זה, מרכז זלמן שזר ויד ושם. ברצוני להודות לוועדות המדעיות של שתי ההוצאות וכן לד"ר אלה פלורסהיים, העורכת הראשית של הוצאת הספרים של יד ושם, ולחיה פז כהן, מנהלת הוצאת הספרים

של מרכז זלמן שזר, שליוו בתשומת לב, במקצועיות רבה וברוח טובה את השלבים השונים של הוצאת הספר. תודה לעורך הלשוני אבי בן-אמתי על עבודתו המקצועית המעולה ולעורך הראשי של מרכז זלמן שזר יחזקאל חובב שבמיומנות רבה הוביל לסיום הכנת כתב היד לדפוס. תודה גם לנעה גרינולד-עסיס, מפיקת הוצאת הספרים של מרכז זלמן שזר, וכן לטניה שרם ואנו רשקה על תרומתם להבאת הספר לדפוס. הוצאת הספר זכתה לתמיכה נדיבה של הקרן הלאומית למדע ועל כך נתונה תודתי העמוקה.

את כריכת הספר עיצב בתבונה ובכישרון רב בני מתן, מתוך עניין והיכרות עם המחקר. תודה לחברותיי במרכז לחקר התפוצות שרה אפל, עדי מוסקוביץ', ענת שמעוני ושמרית חדד על העידוד והסיוע.

ואחרונים חביבים, תודה מקרב לב לאילנה רעייתי, שסגולותיה כעורכת וקוראת ביקורתית סייעו רבות לעיצובו של מחקר זה כמו גם למחקרתי בעבר, ולילדיי מתן ורועי וליאור, בגאווה ובאהבה אין קץ.

במהלך שנות המחקר הלכו לעולמם הורי היקרים, פנינה ויהודה שטאובר. סוגיית היחס לגרמנים כמרכיב מרכזי בזיכרון השואה עלתה בביתנו לעיתים קרובות בשנות ילדותי, בקרב בני המשפחה הקרובה. שנים רבות המשיך אבי בחרם מוחלט על גרמניה. הוא סירב לנסוע לגרמניה ואף לקנות מוצרים גרמניים. יחד עם זאת הוא תמך ב"מדיניות גרמניה" של בן-גוריון מתוך דאגה לחוסנה של מדינת ישראל, שבה ראה ציווי ראשון במעלה. יהיה ספר זה נר לזכרם של הורי.

הקדמה

ב־10 בספטמבר 1952 חתמו קונרד אדנאואר (Adenauer), הקנצלר ושר החוץ של הרפובליקה הפדרלית המערב-גרמנית, ושר החוץ הישראלי משה שרת על הסכם השילומים בלוקסמבורג. בכך הגיע לסימומו משא ומתן מתיש שנמשך כשישה חודשים בווסנאר (Wassenaar) שבהולנד, ואשר במהלכו אף נוצר עימות קשה בין שתי המשלחות על גובה השילומים ותנאי ההסכם. נקבע כי גרמניה המערבית תשלם לישראל במהלך 12 עד 14 השנים הבאות, בסחורות ובאמצעי ייצור מסוגים שונים, 3 מיליארד מרק (כ־715 מיליון דולר), וכמו כן תעביר 450 מיליון מרקים (כ־110 מיליון דולר) באמצעות ממשלת ישראל ל"ועידת התביעות". ועידת התביעות הוקמה לצורך המשא והמתן עם גרמניה על ידי 22 ארגונים יהודיים בעולם, בראשותו של נחום גולדמן, הנשיא בפועל של הקונגרס היהודי העולמי, שמילא תפקיד רב חשיבות במגעים עם אדנאואר ועוזריו שהובילו לפתיחת המשא ומתן ולהצלחתו.¹

הסכם השילומים היה על פי תוכנו "הסכם מסחרי", ולצורך מימושו הוקמה בתל אביב חברה כלכלית ממשלתית, "חברת השילומים"; מנהלה הראשון היה הלל דן. הזרוע הביצועית של הסכם השילומים בגרמניה הייתה "משלחת הקניות הישראלית" (Einkaufsdelegation). תפקידה היה לבצע את רכישת המוצרים והסחורות בהתאם לצרכים שנקבעו בארץ, ועל בסיס רשימת הסחורות שסוכמה מראש בין ישראל לגרמניה המערבית. מקום מושבה של המשלחת היה בקלן. במהלך 12 שנות פעילותה, משנת 1953 ועד שנת 1965, עמד בראשה הכלכלן אליעזר (פליקס) שנער. הוא ליווה את העיסוק בסוגיית השילומים מראשיתו, תחילה כיועץ הממשלה לעניין השילומים ובהמשך, יחד עם גיורא יוספטל, כראש משלחת ישראל לשיחות עם הגרמנים. בראשית דרכו כראש המשלחת הוענקה לו דרגת ציר מוסמך, ומתחילת 1958 שונה תוארו לשגריר כמינוי אישי. אף שלא נמנה עם סגל משרד החוץ ופורמלית היה כפוף לשר האוצר, הוא עסק גם בפעילות מדינית, מתוקף הנסיבות שיידונו בהרחבה במחקר זה.²

1 מסמכים בדבר ההסכם, עמ' 95. על שלבי המשא ומתן ראו בהרחבה טובי, החורבן והחשבון.

2 לסיכום מפורט על מבנה המשלחת ותפקידיה ראו Jelinek, Purchasing Mission

לשאלת כינון יחסים דיפלומטיים בעתיד בין ישראל ובין גרמניה המערבית³ לא ניתן כל ביטוי בהסכם לוקסמבורג, והסוגיה אף לא עלתה לדיון על סדר היום במהלך המשא והמתן בין שתי המדינות, אף שבשיחות בלתי פורמליות חזרו הגרמנים והבהירו כי זו אכן תקוותם.⁴ היה זה בהתאם לגישתה של ממשלת ישראל, שהתקבלה גם על דעתם של מנהיגי גרמניה המערבית, שיצרה הבחנה עקרונית בין קבלת השילומים ובין מהלכים מדיניים.⁵

עם זאת, זמן קצר לאחר חתימת ההסכם החלו דיונים פנימיים במשרד החוץ הישראלי בסוגיית כינון יחסים מדיניים עם גרמניה המערבית. הנושא עלה על סדר היום לאור השאיפה שגילו מנהיגי גרמניה וכן אישים מרכזיים במערכת הפוליטית בגרמניה להשתית את היחסים עם ישראל על בסיס מדיני פורמלי. דיפלומטים ישראלים צידדו ביחסים מדיניים עם גרמניה המערבית מתוך הכרה כי הם עשויים להגביר את תמיכתם של הגרמנים בהסכם השילומים ולסייע למעמדה הבין-לאומי של ישראל ובעיקר ליחסיה עם המערב.⁶ כשתים עשרה שנים חלפו מאז שדיפלומטים ואישים ישראלים שונים הביעו דעתם בזכות כינון יחסים דיפלומטיים לאלתר עד שהושגה הסכמה בין שתי המדינות על מהלך זה.

מטרתו של מחקר זה היא לבחון את התפתחות היחסים המדיניים והביטחוניים בין שתי המדינות תוך הדגשת נקודת המבט הישראלית ופעילותם של הדיפלומטים הישראלים. נקודת המוצא של המחקר היא מרס 1953, עת אושר הסכם השילומים בבון וברושלים במקביל. נקודת הסיום היא הודעה שמסרו דוברי שתי הממשלות בדבר ההחלטה על כינון קשרים דיפלומטיים מלאים באביב 1965. המגעים בין שתי המדינות, ובכלל זה כישלון המאמץ לכוון יחסים מדיניים, נבחנים על רקע יחסה מעורר המחלוקת של הרפובליקה הפדרלית לעבר הנאצי בכלל ולסוגיית העמדתם לדין של פושעים נאצים בפרט. בפרקי הספר ינותחו העמדות, הלבטים והמחלוקות ביחס לקשרים עם גרמניה המערבית הן בדרג מקבלי ההחלטות בישראל והן בין הדיפלומטים

3 בספר זה השתמשנו על פי רוב במונח הגאופוליטי גרמניה המערבית ביחס לרפובליקה הפדרלית של גרמניה. עם זאת, לעיתים השתמשנו בקיצור בשם גרמניה. כאשר הכוונה היא לשכנתה במזרח, כתבנו גרמניה המזרחית.

4 Jelinek, *Deutschland und Israel*, p. 266; Hansen, *Aus dem Schatten der Katastrophe*, pp. 367–368

5 פרוטוקול ישיבת ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, 15.1.1952, בתוך שרת, פולמוס השילומים, עמ' 504; וכן ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 18.11.1952, א"מ, א 7563/7.

6 סוגיה זו נדונה בפרק הראשון של המחקר.

והשליחים הישראלים שניהלו את המגעים השוטפים עם המנהיגים והדיפלומטים הגרמנים.

שני היבטים של היחס המורכב שבין דיפלומטיה לזיכרון הם ציר הדיון במחקר. האחד נוגע לעימות שבין עוצמת הזיכרון, הכאב והזעם על חורבן יהדות אירופה ובין האינטרסים הלאומיים וטובת המדינה (raison d'État). מתח זה נבע מציפייה שרווחה בשיח הציבורי בארץ, ושותפים היו לה גם דיפלומטים ישראלים, להתמודדות מעמיקה של החברה המערב-גרמנית עם העבר הנאצי ולפעולה נחושה שמטרתה העמדתם של הפושעים לדין – ציפייה שנכזבה. מנגד עמדו האילוצים והצרכים הכלכליים, המדיניים והביטחוניים של ישראל נוכח האתגרים המורכבים שבפניהם ניצבו מנהיגיה בעשור הראשון לקיומה. המחקר בוחן את השתקפותו של עימות זה הן בשיח הדיפלומטי הפנים-ישראלי והן בשיח שהתנהל בין הישראלים לגרמנים. כמו כן הוא בוחן את השפעתו של הקונפליקט על התנהלותם של מעצבי מדינות החוץ, הדיפלומטים והשליחים הישראלים ועל דרכי התמודדותם עימו.

ההיבט השני הוא השימוש בזיכרון להשגת יעדים מדיניים. אף כי היבט זה לא נדון על פי רוב באופן גלוי ומעמיק בין הדיפלומטים הישראלים לעמיתיהם המערב-גרמנים הוא ניצב ברקע היחסים הבילטרליים. השימוש בזיכרון כאמצעי מדיני התבטא בהדגשת "החוב המוסרי" של הגרמנים כלפי העם היהודי כחלק מן המאמץ לזכות בתמיכה מדינית, כלכלית וצבאית מצד הממשלה בבון במדינת ישראל. בפרקיו השונים של הספר ביקשנו להוכיח, כי השימוש ב"קלף הזיכרון" התאפשר כתוצאה מהקשיים המדיניים שגרמניה המערבית ניצבה בפניהם באותן שנים, ומניסיונה למתן את הביקורת במערב בכלל ובארצות הברית בפרט על "חומת השתיקה" שהקימה סביב עברה הנאצי. התיעוד מצביע על גישות שונות ועל חילוקי דעות מהותיים לגבי השימוש בזיכרון בצמרת המדינית בישראל, שהושפעו מהערכות שונות ביחס לאופיים של היחסים שנרקמו בין שתי המדינות. במחקר זה, המעמיד במוקד את שאלת הזיקה שבין דיפלומטיה לזיכרון, נותחו בהרחבה חילוקי דעות אלה סביב השימוש בזיכרון כאמצעי מדיני, וכן עמדתם של הגרמנים לגבי מהות "היחסים המיוחדים" עם ישראל.

המחקר מבוסס ברובו על מקורות ראשוניים שנאספו בארכיונים בישראל, בגרמניה, בארצות הברית ובבריטניה. כמו כן נעשה שימוש בקובצי תעודות של משרדי החוץ של ישראל, של גרמניה ושל ארצות הברית, וכן בקובץ התעודות החשוב שפרסם בשנות התשעים ההיסטוריון ישעיהו ילינק. יודגש כי חלק ניכר מן התיעוד שעליו מתבסס המחקר, בעיקר מארכיונים בישראל ובארצות הברית, נחשף לעיון החוקרים רק בשנים

האחרונות. חשיבות רבה בניתוח היחסים הדיפלומטיים והביטחוניים בין שתי המדינות נודעת למקורות האמריקאיים: מחלקת המדינה, משרד ההגנה, משרד היעץ לביטחון לאומי ועוד. בין שהיו מעורבים באופן ישיר במגעים בין הישראלים לגרמנים ואף שותפים להחלטות שונות ובין שהיו צופים מן הצד, המקורות האמריקאיים שופכים אור על היבטים שונים ביחסי ישראל-גרמניה, ומסייעים בהבהרתן של סתירות שנתגלו בין דיווחיהם של דיפלומטים ושליחים ישראלים לבין אלה של עמיתיהם הגרמנים.

אף כי הספר מתמקד במעצבי מדיניות החוץ והביטחון של ישראל, בדיפלומטים ובשליחים ולא בשיח הציבורי, נדונו בו גם מקורות גלויים השופכים אור על מאפייני הפולמוס הציבורי והפוליטי בנושא הקשרים בין ישראל לגרמניה המערבית ובין גרמנים ליהודים, מתוך הבנה כי קיימים יחסי גומלין בין מדיניות הפנים למדיניות החוץ. ליחסים אלה נודעה השפעה ניכרת בכל הנוגע לקשרים עם גרמניה המערבית. המחלוקת הנוקבת בנושא זה הוצגה בנאומים בכנסת ובפורומים מפלגתיים שונים, ובעיקר במאמרים של אנשי ציבור ורוח שהתפרסמו בעיתונות הכללית או התנועתית. לדיון בחילוקי הדעות הנוקבים כפי שאלו משתקפים במחשבה הציבורית נודעת חשיבות רבה להבנת מהותו של הקונפליקט שליווה את פעילותם של הדיפלומטים והשליחים. לשיח הציבורי הוקדש בעיקר הפרק השישי, המציג בהרחבה את הפולמוס בין בן-גוריון למתנגדיו בסוגיות עקרוניות ומעוררות מחלוקת כגון "אשמה קולקטיבית", השימוש במושג "גרמניה אחרת", החובה להעניש את מי שפשעו ועוד.

ספרים ראשונים שהאירו היבטים שונים הנוגעים ל"יחסים המיוחדים" שהתפתחו בין ישראל לגרמניה המערבית בשנים עשרה השנים שבין אישור הסכם השילומים לכינון היחסים הדיפלומטיים התפרסמו בגרמנית ובאנגלית כבר בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת. בין אלה נציין את מחקרה החלוצי של חוקרת מדעי המדינה לילי גרדנר פלדמן (Feldman), שהניח פרמטרים חשובים לחקר מאפייני היחסים המיוחדים בין המדינות בצל השואה. בראשית שנות השמונים התפרסמה בגרמנית גם המהדורה הראשונה של הספר "ישראל והגרמנים" של עיתונאית "מעריב" איגנה דויטשקרון (Deutskron), ששהתה בגרמניה המערבית בשנים אלה והכירה רבות מהנפשות הפועלות. הספר חשוב גם כעדות על מהלך האירועים. שני החיבורים הסתמכו על ראיונות ומקורות גלויים בלבד. בסוף שנות השמונים התפרסמה המסה החשובה של ההיסטוריון מיכאל וולפסון תחת הכותרת הפרובוקטיבית משהו "אשמה נצחית?", המתייחסת למקומה של "האשמה" ביחסים המדיניים שבין ישראל לגרמניה המערבית מאז הסכם השילומים ועד שנות

השמונים.⁷ שתי עבודות דוקטור חשובות בנושא היחסים בין ישראל לגרמניה אושרו בראשית שנות התשעים: בעברית עבודתה של נעימה ברזל, ובצרפתית מחקרו של דומיניק טרימבו. שני המחקרים התמקדו במחצית הראשונה של שנות החמישים, והם משיקים באופן חלקי לספר זה.⁸

בראשית המילניום התפרסמו זה אחר זה שני המחקרים המקיפים והמתועדים ביותר עד כה על יחסי ישראל וגרמניה המערבית בשנות החמישים ובראשית שנות השישים. ספרו של נילס הנסן (Hansen), שכינה כשגריר גרמניה המערבית בישראל במחצית הראשונה של שנות השמונים, וספרו של ילינק.⁹ שני הספרים ראו אור בגרמנית. בהקשר זה יודגש כי ספר מחקרי מקיף על יחסי שתי המדינות בשנים אלה, המתמקד בהתנהלותה של הדיפלומטיה הישראלית ובשיח הפנימי במשרד החוץ ובצמרת הישראלית בכל הנוגע לקשרים עם גרמניה המערבית, לא התפרסם עד כה, לא בעברית ואף לא באנגלית.¹⁰ הנסן וילינק כאחד הקדישו חלק נכבד מספרם להסכם השילומים

7 Gardner-Feldman, *The Special Relationship*; Deutschkron, *Israel und die Deutschen*; Wolffsohn, *Ewige Schuld?* וולפסון ביקר באופן חרף את הפוליטיקאים הישראלים והגרמנים הממשיכים מתוך שיקולים פוליטיים ומדיניים להדגיש את מקומה של השואה ו"האשמה" ביחסים בין שתי המדינות. המחבר ציין את התבססותו על מקורות ראשוניים, בין השאר מארכיון מדינת ישראל, אבל בספר עצמו הוא נמנע מהפניות. ספר חשוב נוסף לעניינו של מחקר זה שראה אור בשנות השמונים הוא ספרו של שלמה שפיר, העיתונאי וההיסטוריון, על יחסה של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית לישראל: יד מושטת.

8 Trimbaur, *Reconciliation*; ברזל, ישראל וגרמניה. פרט לדוקטורט של נעימה ברזל נכתבו מספר עבודות נוספות לתארים שני ושלישי שעסקו בהיבטים שונים של היחסים המדיניים ואף הצבאיים בין ישראל לגרמניה המערבית תוך הדגשת נקודת המבט הישראלית. בין אלה נציין שתי עבודות דוקטור שאושרו בשנות השמונים: שריבר, החלטות מדיניות חוץ ושינוי עמדות; גלעד, דעת הקהל בישראל על יחסי ישראל וגרמניה המערבית. שני מחקרים התפרסמו בשנים האחרונות באוניברסיטה העברית: אלפרוביץ, יחסי ישראל והרפובליקה הפדרלית (דוקטורט); אדומי, היחסים הביטחוניים בין ישראל למערב גרמניה (עבודת גמר).

9 ראו הערה 4 לעיל.

10 בשנות התשעים התפרסם באנגלית ספרו של ג'ורג' לוי, *Germany and Israel*, אך ספר זה אינו מבוסס כמעט כלל על מקורות ראשוניים בגרמנית ובעברית. שני ספרי מחקר שעניינם יחסי ישראל וגרמניה המערבית, האחד בעברית והשני באנגלית, התפרסמו בשנותיים האחרונות, אך הם שונים מאוד ממחקרנו. בעברית התפרסם ספרו של העיתונאי הבכיר דוד ויצטום, תחילתה של ידידות מופלאה. הספר מתמקד בשיח הפובליציסטי ובפולמוס הציבורי הישראלי בנושא היחסים עם גרמניה המערבית, תוך הדגשת תרומתם של שליחי

ולמגעים המדיניים שקדמו לו. עם זאת, עמודים רבים דנים במגעים המדיניים בין ישראל לגרמניה המערבית לאורך שנות החמישים ובראשית שנות השישים, ובאופן מצומצם גם בקשרים הביטחוניים.

ראוי להדגיש את ההבדל הניכר בין שני המחקרים בכל הנוגע להסתמכותם על מקורות ראשוניים. הנסן מתבסס במידה רבה, בעיקר בכל הנוגע לתיעוד בעברית, על מקורות משניים. בולטים בהם מחקרו של טרימבו ומאמריו של ילינק. כמו כן הוא מתבסס על תעודות נבחרות שפורסמו בקובצי תעודות. בעבודתו של הנסן גם לא נעשה כל שימוש במקורות ארכיוניים באנגלית, שהם רכיבים חשיבות למחקר הדן ביחסי ישראל-גרמניה המערבית בשנים אלה. לעומת זאת ספרו של ילינק מתבסס על מקורות ראשוניים ממספר רב של ארכיונים בישראל, בגרמניה, בארצות הברית ובבריטניה. ילינק גם פרסם שורה של מאמרים על סוגיות הנוגעות ליחסים הבילטרליים וקובץ תעודות ערוך ומוער בגרמנית, הכולל גם תעודות נבחרות בעברית שתורגמו לגרמנית. תרומתו של קובץ זה ושל המחקרים שפרסם למחקר הכולל על היחסים בין שתי המדינות לא תסולא בפז.

על אף תרומתו הסגולית, מחקרו של ילינק חסר מקורות בעלי חשיבות רבה, שבחלקם לא נחשפו עדיין בשנים שבהן נערך – שנות השמונים והמחצית הראשונה של שנות התשעים. דוגמה בולטת לכך הם פרוטוקולים של ישיבות הממשלה ופרוטוקולים

העיתונים להצגת דמותה המורכבת של החברה המערב-גרמנית בשנות החמישים. הספר מסתיים ב־1960 ואינו כולל את משפט אייכמן ואת המשברים המדיניים בין ישראל לגרמניה המערבית בשנים 1963–1965, מהפרקים הדרמטיים ביותר בבניית היחסים בין שתי המדינות. באנגלית התפרסם ספרו של דניאל מרווצקי *Marwechi, Germany and Israel*, עיבוד לעבודת דוקטור שנעשתה בבית הספר למזרחנות ולימודי אפריקה בלונדון (SOAS). הספר בוחן את היחסים המדיניים בין ישראל לגרמניה המערבית ובהמשך לגרמניה המאוחדת מראשית המגעים על הסכם השילומים ועד ימינו, תוך התמקדות במקומו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ביחסים אלה. בספר מוקדשים כמה עשרות עמודים לפרק הזמן ולשאלות הנדונות במחקרו, אך מנקודת המבט של מדיניות החוץ המערב-הגרמנית, תוך הסתמכות על מקורות דיפלומטיים גרמניים בלבד מארכיון משרד החוץ הגרמני. מטבע הדברים המחבר אינו ער לשיח הדיפלומטי הישראלי המורכב. עוד יצוין, כי במחקרו של מרווצקי גם לא נעשתה כל בחינה של התיעוד האמריקאי, שהוא מכריע להבנת יחסי ישראל וגרמניה המערבית בשנים אלה. מחקר נוסף שהתפרסם ממש באחרונה הוא ספרה של לורנה דה־ויטה, *De Vita, Israelpolitik*. נקודת המבט של מחקר זה היא בחינת יחסן המנוגד של שתי הגרמניות, המזרחית והמערבית, לישראל – "הפוליטיקה הישראלית" שאימצו על רקע המלחמה הקרה והעימות ביניהן. המחקר התפרסם לאחר שכתב היד של ספרי כבר עבר לשלב ההוצאה לאור, ולכן נבצר ממני להתייחס לסוגיות שונות המופיעות בו הנוגעות גם למחקרי.

של ועדות החוץ והביטחון. דוגמה אחרת הם מסמכים מארכיון צה"ל שחשיבותם מכרעת להבנת התפתחות היחסים הביטחוניים בין שתי המדינות. אוסף נוסף בעל חשיבות רבה למחקר הם תיקי ה-CIA, בעיקר אלה העוסקים באדולף אייכמן ובהנס גלובקה. מסמכים אלה, הנדונים בהרחבה בספר זה, נחשפו בשלבים רק מסוף שנות התשעים בהתאם לצו נשיאותי.

על בסיס מסמכים אלה ומסמכים רבים אחרים שנחשפו בארכיונים השונים תוארו בספר זה אירועים שלא נזכרו עד כה במחקר. כמו כן המקורות שנחשפו אפשרו תובנות חדשות, אחרות מאלה שאליהן הגיעו ילינק ואחרים. לתובנות שונות אלה תרמו גם מחקרים חדשים רבים בנושאים שונים המשיקים למחקר זה שפורסמו בעשור האחרון, כגון מחקרו של הנפריד פון-הינדנבורג (Hindenburg), שדן בזיקה שבין מדיניות הפנים למדיניות החוץ של גרמניה המערבית ביחסה לישראל; מחקרה של אירמטרוד וויאק (Wojak) על פריץ באואר, וגילויה המרתקים של בטינה שטנגנט (Stangneth) על פרשיות שונות הנוגעות למעורבותה של גרמניה המערבית במשפט אייכמן.¹¹

עם זאת, המטרות שהוצבו למחקר הן המבחינות בינו ובין שני הספרים המקיפים, של הנסן ובעיקר של ילינק, וכן עבודות שהיקפן מצומצם יותר. ספר זה, כפי שכבר הודגש, אינו דן ביחסים הדיפלומטיים כשלעצמם, אלא במתח שבין דיפלומטיה לזיכרון. הוא מציג תמונה מורכבת של דיונים, ויכוחים נוקבים ולבטים עמוקים של הדיפלומטים הישראליים ומעצבי מדיניות החוץ של ישראל לגבי היחסים עם גרמניה המערבית על רקע זיכרון השואה. במובנים רבים ספר זה הוא המשך למחקרי הקודמים על השפעת זיכרון השואה על השיח הפוליטי בישראל, ועל מאמציו של הממסד הפוליטי לעצב את תמונת העבר. במחקרים אלה חזר ונשנה הדיון על יחסו המורכב של הממסד הפוליטי בארץ בשנות החמישים ובראשית שנות השישים לזיכרון השואה. מחד גיסא הדגישה המדינה את הזיקה שבין שואה לתקומה; מאידך גיסא התנגשה עוצמתו של הזיכרון הטראומטי, שהשפיע הן על החברה והן על הממסד הפוליטי, באידאולוגיה "הממלכתית" ובשאיפה לכונן חברה "נורמלית" שעניינה ביטחון, יצירה ובניין. תקפותה של טענה זו בדבר יחסו המורכב של הממסד הישראלי לזיכרון השואה שבה ונבחנת לאורך דפיו של המחקר הנוכחי על יחסי ישראל וגרמניה המערבית.

הספר שייך לסוגה של מחקרים שהתפרסמו בשנים האחרונות על מקומו של הזיכרון הטראומטי של מעשי הרס וג'נוסייד ביחסים שבין עמים ומדינות. מן העבר האחד ניצבים

Hindenburg, *Demonstrating Reconciliation*; Wojak, *Fritz Bauer*; Stangneth, 11
Eichmann before Jerusalem

עמים ומדינות שיזמו וביצעו את מעשי הזוועה, ומן העבר השני מי שנפלו קורבן למעשים אלה ונושאים את הזיכרון בכאב. מחקרים אלה מתמקדים בתנאים ובנסיבות הפוליטיים והמדיניים המשפיעים על נכונותן או על סירובן של מדינות וחברות לקבל אחריות על מעשי החורבן וההרג, להתמודד באופן מעמיק עם עברן, לפצות את העמים שסבלו ואף להעניש את האשמים. זאת ועוד, הם בוחנים את נסיבות הצלחתם או כישלונם של עמים שסבלו לזכות בהכרה בסבלם ואת יכולתם לתעל את האסון להישגים בהווה. בדומה לספר זה דנים המחקרים בזיקה שבין השיח הציבורי הן ב"מדינת המבצעים" והן ב"מדינת הקורבנות" ובין היחס לעבר והשימוש בו.¹²

בהתאם למטרות המחקר כולל הספר שלושה חלקים. החלק הראשון דן בוויכוחים הישראליים הפנימיים ובעימות הישראלי-גרמני סביב כינון יחסים דיפלומטיים. הוא בוחן את הרעיונות שהתגבשו בדבר הפיכתה של גרמניה לבעלת ברית, את הניסיונות ליישם ואת הוויכוחים הראשונים על השימוש בזיכרון ככלי מדיני. החלק השני מוקדש למפגש שבין הדיפלומטיה הישראלית ובין מדיניות "חומת השתיקה" בגרמניה המערבית. חלק זה דן בהרחבה בעמדתו של בן-גוריון בדבר "גרמניה אחרת" ובמטרותיה המדיניות; ב"גישת העקיפה" של שימוש זהיר בזיכרון, ובעימות שבין דיפלומטיה לזיכרון על רקע משפט אייכמן. החלק השלישי מעמת את הגישות השונות בהנהגה ובקרב הדיפלומטים הישראלים לגבי השימוש בזיכרון להשגת יעדים מדיניים. בפרק הראשון בחלק זה נדונה הצלחת "הגישת העקיפה" כפי שבאה לידי ביטוי בסיוע הביטחוני לישראל. כנגד הצלחה זו דן הפרק השני במשבר המדיני החמור בין גרמניה המערבית לישראל בשנים 1964–1965 על רקע "פרשת המדענים" ואמברגו הנשק; משבר חמור זה קדם לכינון היחסים הדיפלומטיים. הוא דן בזיקה שיצרו ההנהגה הישראלית והדיפלומטים בין סוגיית ההתיישנות של פשעי הנאצים ובין אמברגו הנשק, ובמחלוקת בין שתי המדינות על המתח שבין "המחויבות ההיסטורית" כלפי ישראל ובין השיקולים המדיניים בהווה.

12 ראו לדוגמה Berger, *War, Guilt, and World Politics*; Lind, *Sorry States*; Gardner-Feldman, *Reconciliation*. וראו דיון בתאוריות שונות המתחקות אחר מניעיהן של מדינות שקיבלו אחריות על פשעי העבר וכווננו יחסים מיוחדים עם מדינותיהם של הקורבנות: Hall, *Emotional Diplomacy*, pp. 115–121